Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2026 Special Issue 25 / Volume IV (A)
E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 6.86

AMRJ

19

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विकासाचे योगदान : एक अभ्यास

प्रा. रामदास रमेश वसावे
संशोधक सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय ता. कवठे महांकाळ जि.सांगली

सारांश :- भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया ग्रामीण भागावर आधारित आहे. देशातील सुमारे ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून शेती, पशुपालन, हस्तकला, लघुउद्योग, व सेवा क्षेत्र यांद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नात मोलाचे योगदान देते. ग्रामीण विकास ही केवळ सामाजिक संकल्पना नसून ती आर्थिक वृद्धी, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगारनिर्मिती व समावेशक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विकासाचे योगदान, विविध शासकीय योजना, त्यांचे आर्थिक परिणाम व भविष्यातील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द : ग्रामीण विकास, भारतीय अर्थव्यवस्था, शेती, रोजगार, दारिद्र्य निर्मूलन

प्रस्तावना :-भारत हा कृषिप्रधान देश असून ग्रामीण भाग हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. स्वातंत्र्यानंतर भारताने नियोजनबद्ध विकासाचा मार्ग स्वीकारला आणि ग्रामीण विकासाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले. ग्रामीण विकासाशिवाय राष्ट्रीय आर्थिक विकास शक्य नाही, कारण अन्नसुरक्षा, कच्चा माल पुरवठा, श्रमशक्ती व देशांतर्गत बाजारपेठेचा मोठा हिस्सा ग्रामीण भागातूनच प्राप्त होतो. भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भाग ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. आजही भारतातील सुमारे दोन-तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि त्यांचे उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती, पशुपालन, वनसंपदा, ग्रामीण उद्योग व सेवा क्षेत्राशी संबंधित आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आधारित आहे. ग्रामीण विकास हा केवळ ग्रामीण भागाच्या प्रगतीपुरता मर्यादित नसून तो संपूर्ण राष्ट्रीय आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा समन्वित प्रयत्न होय. ग्रामीण विकासामुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, दारिद्र्यनिर्मूलन, अन्नसुरक्षा, सामाजिक समता व आर्थिक स्थैर्य साध्य होते. शेती व संलग्न क्षेत्रे जसे की पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, कुक्कुटपालन, तसेच ग्रामोद्योग व लघुउद्योग हे ग्रामीण विकासाचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण विकासाचे योगदान बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. कृषी क्षेत्र हे आजही मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात (GDP) कृषी व ग्रामीण क्षेत्राचा लक्षणीय वाटा आहे. ग्रामीण भागातून निर्माण होणारे अन्नधान्य, कच्चा माल व मानवी संसाधने ही औद्योगिक व सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी अत्यावश्यक ठरतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासाशिवाय संतुलित व शाश्वत आर्थिक विकास शक्य नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना व धोरणे राबविली आहेत. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण पायाभूत सुविधा, सिंचन, वीजपुरवठा, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य व रोजगारनिर्मितीवर भर देण्यात आला. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), तसेच कृषीविषयक विविध योजना या ग्रामीण विकासाला चालना देणाऱ्या महत्त्वाच्या उपक्रम आहेत. या योजनांमुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्नवाढ, स्थलांतरात घट व सामाजिक-सांस्कृतिक विकासाला चालना मिळाली आहे. तथापि, ग्रामीण विकासासमोर अनेक आव्हानेही आहेत. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, अशिक्षण, अपुरी आरोग्यसेवा, तांत्रिक मागासलेपणा, नैसर्गिक संसाधनांचा असमतोल वापर आणि हवामान बदलाचे परिणाम यामुळे ग्रामीण विकासाचा वेग मर्यादित राहतो. या समस्यांवर मात करून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करणे ही आजच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रमुख गरज आहे.

या पार्श्वभूमीवर "भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विकासाचे योगदान : एक अभ्यास" हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये ग्रामीण विकासामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेला आर्थिक, सामाजिक व संरचनात्मक लाभ, तसेच ग्रामीण विकास योजनांची परिणामकारकता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. ग्रामीण विकासाचा राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगार, दारिद्र्यनिर्मूलन व शाश्वत विकासावर होणारा प्रभाव समजून घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण विकासाचा राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगारावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
३. ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या प्रमुख शासकीय योजनांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात असून त्यासाठी लागणारी माहिती ही दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित आहे. यासाठी शासकीय अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण, संशोधन लेख, पुस्तके व मासिके इंटरनेट यांचा आधार घेण्यात आला आहे.